

UOT 339.9

AQROBİZNES SİSTEMİNDƏ XARİCİ - İQTİSADI FƏALİYYƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏZİYYƏTİ

Q. B. HACIYEV
ADİU

Məqalədə müasir iqtisadi şəraitdə ölkənin aqrobiznes sistemində xarici - iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi vəziyyəti araşdırılmış və qanunvericilik bazasının rolundan bəhs olunmuşdur. Bazarda prinsipial iş imkanlarını nümayiş etdirmək və müəyyən edilmiş müddət ərzində əmtəələrin satış həcmi xarakterizə etmək məqsədilə ölkəmizdə xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən son illərdə əsas növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının bazar tutumu hesablanmışdır.

Açar sözlər: aqrobiznes, xarici, iqtisadi, fəaliyyət, tənzimlənmə, kənd təsərrüfatı

Məzəbəykan Respublikasında müstəqilliyin ilk illərində aqrar sahənin böhran vəziyyətə düşməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının xeyli azalması müşahidə olunurdu. Belə ki, 1990-2012-ci illərdə bir sıra amillərin təsirindən respublikadan ixrac olunan və ölkəyə idxal olan aqrar bazarın əsas növ məhsullara görə nisbəti dəyişmələrə məruz qalmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində qəsbkar erməni təcavüzü nəticəsində ölkədə müharibə şəraitinin yaranması, həmçinin iqtisadi islahatların reallaşmasında meydana gələn maneələrin çoxluq təşkil etməsi aqrar sahədə milli istehsalın və onun iqtisadi səmərəliliyinin azalması ilə nəticələnmişdir. Belə bir iqtisadi şəraitdə keçmiş sovet dövründə formalaşmış inteqrasiya münasibətlərinin qırılması, xarici ölkələr arasında bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsində meydana çıxan maneələr, aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların satışındakı çətinliklər, ölkə əhalisinin kənddən şəhərlərə miqrasiyası və s. amillərin təsiri ilə aqrobiznesin pis təşkili nəticəsində xarici iqtisadi əlaqələrdəki vəziyyətdə xoşagəlməz hallar müşahidə olunurdu. Bu cür amillərin təsirindən aqrar sahədə daxili istehsalın həcmi azalmaya məruz qalmışdır. Həmin dövrdə yaranmış xoşagəlməz halların aradan qaldırılması məqsədilə əlverişli aqrobiznes sistemini formalaşdırmaqla xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə və onun prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Aparılan uğurlu islahatlar nəticəsində 1995-ci ildən aqrar sahədə böhranlı vəziyyət aradan qaldırılmışdır və yeni sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün əlverişli aqrobiznes sistemi formalaşdırılmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatında baş verən müsbət inkişaf meyllərini gücləndirmək və sosial sahədəki problemlərin həllini sürətləndirmək məqsədilə 24 noyabr 2003-cü il tarixdə «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti çox önəmli fərman imzalamışdır. Bu fərmandan irəli gələn müddəalara uyğun olaraq regionlarda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirməklə oradakı əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan

səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına nail olmaq üçün 11 fevral 2004-cü il tarixdə «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)», 14 aprel 2009-cu il tarixdə «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» və 27 fevral 2014-cü il tarixdə «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» ölkə Prezidentinin imzaladığı Fərmanlarla qüvvəyə minmişdir.

İnzibati-amirlik iqtisadi sistemindən bazar sistemə keçildiyi illərdə, yəni hüquqi bazanın formalaşmadığı və məqsədli Dövlət Proqramlarının qəbul olunmadığı dövrdə respublikada əlverişli aqrobiznes sisteminin formalaşmadığı üçün keyfiyyətli məhsullar istehsal etmək və onun realizə olunmasını təmin etmək mühüm problemə çevrilmişdir. Buna baxmayaraq, yeni aqrobiznes sisteminin formalaşdığı son vaxtlaradək respublikanın kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları daxili və xarici satış bazarlarının tədqiqi problemlərinə az diqqət yetirmişlər. Statistik məlumatlara əsasən 1990-cı ilə nisbətən son illərdə məhsul satışının həcmi xeyli azalmış, lakin 2008-2012-ci illərdə özündən əvvəlki ilə nisbətən kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında artım baş vermişdir.

Respublikanın aqrobiznes sistemində bir sıra yeyinti və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında, tədarükündə, bazarının təşkilində, idxalında, ixracında, emalında və keyfiyyətinin idarə edilməsində mövcud olan neqativ halları aradan qaldırmaq üçün hüquqi əsas olan «Toxumçuluq haqqında» (11.03.1997), «Yeyinti məhsulları haqqında» (18.11.1999), «Taxıl haqqında» (16.06.2000), «Tütün və tütün məmulatı haqqında» (8.06.2001), «Üzümcülük və şərabçılıq haqqında» (19.10.2001), «Çayçılıq haqqında» (17.12.2002), «Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında» (13.06.2008), «Pambıqçılıq haqqında» (11.05.2010) Azərbaycan Respublikasının Qanunları qəbul edilmişdir [1, II c. və III c., 2].

Araşdırmalardan məlum olur ki, aqrobiznes sisteminin kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının satış həcminin aşağı düşməsinin səbəblərindən biri istehsal xərclərinin yüksək olması nəticəsində məhsulun maya dəyərinin artmasıdır. İstehsal xərclərinin yüksək olduğu üçün yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətliyi azalır və onun istehsalı aşağı düşür. Keyfiyyətinin yüksək olmasına baxmayaraq, yerli məhsulların istehsal və istehlakçıya çatdırılma xərcləri, həmçinin yüksək qablaşdırma, saxlama, satış şəraiti lazımı səviyyədə təşkil olunmadığından onlar idxal olunmuş məhsullarla rəqabətə davam gətirə bilmir [3, 4, 5].

Bazar rəqabətə münasibətin yüksək inkişaf dərəcəsilə xarakterizə olunur və bununla əlaqədar rəqibin marketing tədqiqatları çərçivəsində öyrənilməsi çox vacib hesab edilir. Rəqibin tədqiqi və əsas rəqibə münasibətdə konkret fəaliyyətin işlənilib hazırlanması yaxşı nəticə verir. Bu zaman zəif və möhkəm tərəfləri öyrənməklə onların potensialını, məqsədini, indiki və gələcək strategiyasını qiymətləndirmək olar. Gələcəyə aid əldə edilmiş məlumatlar daha zəif rəqib olan yerə meyl etməyə imkan verir. Bunun hesabına müəssisə rəqabət mübarizəsində üstünlüklərini genişləndirə bilər. «Yeyinti məhsulları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun (18. XI. 1999) 15-ci maddəsinə uyğun olaraq ərzaq bazarında rəqabət sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaratmalı, yeyinti məhsulları istehsalçıların, satıcılarının, digər bazar subyektlərinin fəaliyyətinə, nüfuzuna və mənafeyinə xələl gətirməməlidir. Qanunun 20-ci maddəsində isə ərzaq bazarında azad rəqabətin inkişaf etdirilməsi, haqsız rəqabətə yol verilməməsi və yerli istehsalçıların hüquq və mənafehlərinin qorunması əks olunmuşdur. Respublikada haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının, onun aradan qaldırılmasının təşkilatı – hüquqi əsaslarını müəyyən edən, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaradan, bazar subyektlərinin haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyətini nəzərdə tutan «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2.VI.1995) qəbul edilmişdir [1, 1 c.].

Müasir aqrobiznes sisteminə məhsul istehsalçıların maliyyə problemlərinə görə (hesablarında pul vəsaitinin olmamasına görə) onlar arasında barter əməliyyatları geniş yayılmışdır. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsulunun digər növ məhsula ekvivalent mübadilə olunması nöqtəyindən barter əməliyyatları məqsədyönlüdür. Keçirdiyimiz sorğu əsasında məlum olur ki, barter əməliyyatları zamanı əsasən «taxıl-dizel yanacağı», «ət-azot gübrəsi», «kartof-ehtiyat hissələri», «kələm-duru yanacaq-sürtkü materialları» tipli əməliyyatlara üstünlük verilir. Lakin respublikanın xarici fəaliyyətində barter əməliyyatı üçün əlverişli şəraitin olmadığı üçün bu fəaliyyət növündən istifadə «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14-cü maddəsinə uyğun olaraq qadağan edilmişdir [1, 1 c.]. Belə ki, aqrobiznes sisteminə müxtəlif kateqoriyalı sahibkarlıq subyektləri üçün ən əsas məsələlərdən biri məhsulun istehsal xərclərinin azaldılması hesab olunur ki, bu da

həmin məhsulun rəqabət qabiliyyətinin və müvafiq olaraq satış həcminin artmasını təmin edir [6, 7].

Respublikanın emal sənayesində əksər hallarda məhsul satışı hər biri müvafiq bölüşdürülmə kanallarını formalaşdıran vasitəçilər tərəfindən həyata keçirilir. Tədavül sferasında vasitəçilərin fəaliyyəti ilk növbədə istehsalçılar üçün faydalıdır. Bu halda vasitəçilər əmtələri məhdud dairədə maraqlı şəxslər vasitəsi ilə realizə edir və bununla onlar əmtələrin satış bazarınadək hərəkətini təmin edirlər. Vasitəçilərin köməkliyi ilə istehlakçı və istehsalçılar arasında birbaşa əlaqələrin sayı azalır. Bu zaman topdan və pərakəndə satıcılar arasında yenidən əmtələri iri topdan satıcılardan alan və xırda partiyalarla pərakəndə ticarətə satan xırda topdan satıcılar iştirak edir.

Respublikada müasir aqrobiznes sisteminə kənd təsərrüfatı məhsullarının vasitəçi kommersiya qurumlarına satışı geniş şəkildə yayılmamış və bu əsasən bir neçə səbəblə əlaqədardır: 1) hazırkı aqrobiznes sisteminə buğda, ət və süd məhsullarının dövlət üçün strateji əhəmiyyət kəsb etməsi və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə təsərrüfatlarda istehsal olunan bu məhsulların əksəriyyətinin dövlət ehtiyacları üçün realizə olunmaması; 2) bazar qurumları vasitəsilə sərbəst şəkildə satıla bilən məhsulların (ailə və kəndli (fermer) təsərrüfatlarının istehsal etdikləri kartof, tərəvəz, süd və s. məhsullar) xərc tutumlu, tez xarabolan olması, satışının yüksək gəlir gətirə bilməməsi, əlavə emal, yüksək daşınma xərcləri və s. tələb etməsi ilə əlaqədardır.

Beləliklə, məhsul satışı həcmində azalma göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları öz alıcılarının istehlakına və məhsulların keyfiyyətinə, xarici görünüşünə görə istehlakçıların tələbatının təmin edilməsində az maraqlıdırlar, çünki belə bir şəraitdə tədarük məsələləri, satış, çeşidlərə ayırma və qablaşdırma ilə istehsalçıların əvəzinə digərləri məşğul olurlar. Əvvəlki inzibati-amirlik iqtisadi sisteminə rəhbər və mütəxəssislərin kommersiya qabiliyyətinin olması o qədər də tələb olunmurdu. Müasir aqrobiznes sisteminə belə mütəxəssislərin fəaliyyəti müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə öz mənfəti təsirini göstərməyə bilməzdir.

Müasir aqrobiznes sisteminə belə olmadığı halda elə görünür ki, bazarda əmtə axını artmışdır. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyət təcrübəsi göstərir ki, bir tərəfdən əmtə istehsalçıları öz əmtəsinə azad sərəncam vermək hüququ əldə etdikdən sonra belə imkanın hələ formalaşmadığı şəraitdə bazardan məhrum edirlər. Digər tərəfdən isə həmin istehsalçılar öz məhsulunu təsərrüfatda saxlayır və gözləməklə daha faydalı istehlakçı axtarırlar. Ölkənin aqrar sahəsində bazanın formalaşmasına təsir göstərən yuxarıdakı amillər onun xarici bazara çıxışını birbaşa təsir edir. Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı iqtisadi-coğrafi rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəlik səviyyəsi yüksək, bəzi iqtisadi-coğrafi rayonlarında isə respublika səviyyəsindən xeyli aşağıdır. Ona görə də bu kimi məhsulların xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsi fərqli olur.

Beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdığı şəraitdə Azərbaycan Respublikasının aqrobiznes sistemində xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlili göstərir ki, ölkənin müstəqilliyinin ilk illərində kənd təsərrüfatı məhsulı ixrac məhsullarının həcmində xeyli azalmasına baxmayaraq son illərdə artma müşahidə olunur. Belə ki, 1994-cü ilə nisbətən 2009-cu ildə kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının ixracı 8,2 dəfə, 2010-cu ildə 9,3 dəfə, 2011-ci ildə 11,2 dəfə və 2012-ci ildə 13 dəfə artım olmuşdur. Kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının idxalı isə 1994-cü ilə nisbətən 2009-cu ildə 4,7 dəfə, 2010-cu ildə 6 dəfə, 2011-ci ildə 6,8 dəfə, 2012-ci ildə 7 dəfə artmışdır. Azərbaycan Respublikası 1990-cı ilədək kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən ölkələrdən biri olduğu halda, son illərdə onların respublikaya idxalı xeyli artmışdır [5, 8]. Müasir iqtisadi şəraitdə ölkənin aqrobiznes sistemində xarici iqtisadi fəaliyyətə təsir edən əsas amillər aşağıdakılardan ibarətdir: kənd təsərrüfatı məhsulı idxal və ixrac məhsullarının həcmindən; aqrar sahənin və istehsalın inkişafından; məhsulun maya dəyərinin və xarici qiymətlərin qarşılıqlı münasibətindən; milli istehsalçıların müdafiə səviyyəsindən və s.

Respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyəti idxal və ixracdan ibarət olmaqla müəyyən dövrdə ixrac olunan əmtəənin qiymətinin məbləği ilə idxal olunan əmtəənin qiymətinin

məbləği arasındakı nisbət ticarət balansını təşkil edir. Xarici iqtisadi fəaliyyət beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanır.

Hazırda respublikanın aqrobiznes sistemində əksər kənd təsərrüfatı və emal müəssisələri rəhbərlərinin xarici iqtisadi fəaliyyət təcrübəsi qeyri-qənaətbəxşdir. Son zamanlar çoxsaylı xarici kommersiya müəssisələri yaxın və uzaq xarici ölkələrin bazarlarında onların məhsullarının hərəkət funksiyasını yerinə yetirirlər. Bura xüsusilə kiçik emal müəssisələrinin əsas hissəsi aid olduğundan onlar vasitəçilərlə əməkdaşlıq nəticəsində əldə etdikləri mənfəətin xeyli hissəsini itirirlər. Məhsul satışı sferasında əlverişsiz şəraitdə məcburi əməkdaşlığın olmamasının əsas səbəbi xarici iqtisadi fəaliyyət təcrübəsinin olmaması, qarşılıqlı hesablaşma tərzinin və xarici ölkələrin əmtəə bazarı konyukturu haqda zəif məlumatın olması, xarici ticarət sazişinin sığortalanmasının və bank təminatının olmaması ilə əlaqədardır.

Respublikanın aqrobiznes sistemində xarici-iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmalı, aqrobiznes kommersiya xidməti strukturu yaradılmalı və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri göstərilməli (aqrar bazarda təsərrüfat subyektlərinə xidmət edən), aqrobiznesin səmərəliliyinin müəyyənəşdirilməsinin yeni üsulları müəyyənəşdirilməli, o cümlədən aqrobiznesin dünya təcrübəsi öyrənilərək milli iqtisadiyyata tətbiq olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı, 3 cildə, Bakı: Diqesta, I c., 2001, 1038 s., II c., 2001, 1053 s. və III c., 2002, 1053 s.
2. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət (layihənin rəhbəri və məsul redaktor E.R.İbrahimov) Bakı: Azərmaş, 2013, 936 s.
3. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri. Bakı: MBM, 2012, 424 s.
4. Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarə etmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2003, 315 s.
5. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı: Təhsil ELM, 2002, 220 s.
6. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı: Adiloğlu, 2001, 176 s.
7. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Nurlar, 2004, 504s.
8. Verdiyev Ə.Ç., Qarayev İ.Ş. Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri. Bakı: Şirvanəşr, 2000, 258s.
9. Azərbaycanın statistik göstəriciləri / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 9 № - li kiçik müəssisə, 2013, 804 s.
10. Мамедов А.И. О проблемах агромаркетинга в Азербайджане / «Azərbaycanda aqrar islahatlar: konsepsiya, təcrübə, perspektivlər» mövzusunda Az.ETKTİ və Tİ-nun 40 illiyinə həsr olunmuş toplusu: 2 cildə, II c., Bakı: Təhsil NPM, 2002, s. 19-52

Состояние регулирования внешнеэкономической деятельности в системе агробизнеса

Г.Б.Гаджиев

В статье исследовано состояние регулирования внешнеэкономической деятельности в современных экономических условиях в системе агробизнеса страны, изучена роль законодательной базы. Для демонстрации основных принципиальных возможностей бизнеса на рынке, и с целью характеристики объема реализации товаров в определенный срок в нашей стране, определяя направления регулирования внешнеэкономической деятельности, подсчитан объем рынка за последние годы.

Ключевые слова: агробизнес, внешнеэкономическая деятельность, регулирование, сельское хозяйство

Condition of regulation of foreign economic activity in agrobusiness system

G.B.Hajiyev

In article the condition of regulation of foreign economic activity in modern economic conditions in system of agrobusiness of the country is investigated, the role of legislative base is studied. For demonstration of the main basic opportunities of business in the market, and for the purpose of the characteristic of volume of realization of goods in a certain time in our country, defining the directions of regulation of foreign economic activity, the market size in recent years is counted.

Key words: agrobusiness, foreign economic activity, regulation, agriculture